

TÜRK HALKLARININ ŞECERECİLİK GELENEĞİ YA DA MİLLÎ BELLEK*

Turkic People's Custom of Genealogical Method of Storytelling or National Memory

Saltakova Zhanat TOKTARKYZY**
Prof. Dr. M. Naci ÖNAL***
Albekov Toktar KESİMULY****

ÖZ

Kazak halkının gelenek-göreneklere ve millî belleğinin kaynağı Türk kültürüne, konargöçerlerin medeniyetine dayanmaktadır. Şecereler, masallar, destanlar, tarihi hikâyeler, efsaneler, bilgelerin ve kadınların (biy) söylemiş olduğu sözler halkın şecere mirasını oluşturur. Makalede Türk halklarının şecere geleneği ve onu devam ettirenler, koruyanlar üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte, şecere destanlarının muhtevası, şecere geleneğinin işlevi, yapısı ve şekli incelenmiştir. Yazarlar, ilk defa incelenmekte olan şecere destanlarının Türk halklarında da mevcut olduğunu söylemekle birlikte onların birbiriyle olan ilişkisini ve benzerliklerini karşılaştırmalı tarihî yöntemle ortaya koymuştur. Millî (tarihî) bellek şecerecilik geleneğinin temel kategorisidir. Kazak halkı ecdatlarını, soyunu ve kökenini, kendi tarihini ezberle bilen insanlara "şecereci" derler. Meşhur şecereciler şecereleri belli bir forma (nesir, nazım, destan, tablo) dönüştürüp onları sözlü olarak ağızdan ağza, nesilden nesile yaymışlardır. Şecereyi aktaranlar üç gruba ayrılırlar: eski şecereciler; şecereden haberdar olan ve bilen insanlar; şecereleri derleyen ve düzenleyenler. Şecereciler geleneğin icracısı ve koruyucusu olarak değerlendirilebilirler. Onlar sadece şecereleri derleyip düzenleyen ve nesilden nesile aktaran kişiler değil aynı zamanda halkın başından geçirdiği tarihî ve sosyal olayları ayrıntılarına kadar bilen bilgili insanlardır. Şecereciler kendilerinin olağanüstü hafızaları, bellekleri sayesinde yüzlerce insanın ismini zikredip, her biriyle ilgili yaşlıların aktardıkları anlatıları anlamlarını değiştirmeden sonraki nesillere ulaştırmışlardır. Bundan dolayı şecerecilik geleneğini "sözlü gelenek" içinde görmekteyiz. Hâlen de halk arasında sözlü şecerecilik devam etmektedir. Türk soylu halklar arasında bu gelenek bazı özelliklere ve farklılıklara sahiptir. Şecerecilik geleneği, Türkçe konuşan halkların kültürünün sözlü olarak yayılan kültürel olgusudur. Şecereci yaşlılar şecereyi sözlü biçimde nesilden nesile aktararak millî belleğimizi bugünlere kadar ulaştırmış ve korumuşlardır. Onların ağızından süslüleriyle ilgili şecereleri, değerli bilgileri duymak mümkündür. Kendi boyunun tarihî şahsiyetlerini (bahadır, ozan, kadı, hatip vb.) ve şecereyi en başından günümüze nesline kadar kimse şecereciden daha iyi bilemeyebilir. Şecere, tarihî şahsiyetlerle ilgili bilgileri efsaneler, destanlar, hikâyeler vasıtasıyla babadan oğula, oğuldan toruna aktararak devam eder. Bu da şecerelerin halkın hafızasından silinmeyecek unutulmayarak kesintisiz devam ettirildiğini ve gelişip genişleyerek zamanla epik sıfat kazandığını gösterir. Günümüz küreselleşme çağında yetişmekte olan genç nesil ne kadar kendi soyunu ve şecereyi bilerek büyürse kendi milletinin köklerini ve tarihini o kadar iyi bilecektir. Özellikle yedi göbeğe kadar aynı boydan olanların evlenmemesi gibi millî gelenek sayesinde akrabalık bağları oldukça pekişir, köklü bir millet olduğunun farkına varılır. İnsanın bilincini ve ruhunu terbiye etmede şecere önemli bir role sahiptir. Genç nesillerin güzel huy ve karakter sahibi olmaları için şecereciler çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Örneğin, dinî ve tarihî efsanelerden örnekler vermişlerdir. Kazaklar arasında her bölgenin kendi şecerecisi, geçmişini iyi bilen ihtiyarları olmuştur. Ancak onların anlattıkları şecerelerin çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Şecerecilerin hepsinin ortak tutumu halk arasındaki etnik bütünlük ve beraberliği sağlamak, milletin birliğini korumaktır. Çalışmada Kazak şecerecilerinin sunmuş olduğu bilgiler bilimsel yönden değerli görülmüş ve söz konusu bilgiler bilimsel bir bakış açısıyla ilk defa incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Şecere, gelenek, efsane, destan, bellek.

* Geliş tarihi: 10 Mart 2020 - Kabul tarihi: 23 Mayıs 2021
Toktarkyzy, Saltakova Zhanat; Önal, M. Naci; Kesimuly, Albekov Toktar. "Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek" *Millî Folklor* 130 (Yaz 2021): 21-30

** Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Kazakistan, aibolanel_27@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-3161-2179.

*** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla/Türkiye, mehmetnacional@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2397-0697.

**** M. O. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazakistan; tokhtar58@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-2481-663X.

ABSTRACT

Kazakh traditions and customs, national (history) memory have been developed within common Turkic culture and nomadic civilization. Genealogy stories, fairy tales, legends and epics, historical novels, myths, public speaking, conciliatory speeches – all of these are national genealogical heritage. The aim of the article is to present Turkic genealogy tradition and cover the issue of its conservation. Another aspect of the article is to clear up meaning of the genealogical legend, function of genealogy tradition, its structure and specifics. Genealogical storytelling as the Turkic people heritage is a new target of scientific studies and will be researched using comparative-historical method by comparing interrelations and similarities. National memory (history) is a main category of genealogical storytelling. In Kazakh society the person who commits the whole genealogical lineage to memory is called “Shezhireshy” (chronicle). The famous chronicles used to turn the genealogy into a specific form (in the form of prose, poetry, or a table) and have spread it from mouth to mouth. The chronicles are divided into three groups: the senior chronicles specializing on ancient genealogy, the ones who possess common knowledge and the ones who collect and compile the genealogy. A chronicler can be considered as a successor of tradition. He/she is not only the compiler and narrator of the genealogy, but also an expert in the history and social background of the people. They (the chroniclers), by virtue of their special memory, can remember hundreds of names and in every single case convey the true meaning of the story, delivered by the elders. That is why we refer to the tradition of genealogy storytelling as “oral”. Oral genealogy is still prevalent in Kazakh society and can be considered as a unique tradition of common Turkic culture. Custom of genealogical storytelling is a phenomenon of Turkic nationalities culture – oral tradition. Due to the fact that genealogy tellers, old men handed down legends, the stories survived in the national memory to this day. Genealogy legends provide facts regarding family genealogy and some important evidences. Very often nobody except genealogy tellers can hand down the genealogy to a new generation, to disclose facts about historical figures of the tribe (warriors (batyr), poets, consiliators (bi), public speakers, etc.). By using genealogical method of storytelling, information about historical figures is passing over from the older generation to the next one through myths, legends and stories. Genealogical storytelling has been continuously developed and has taken an epic shape with the time. In time of globalization the issue whether new generation is aware of his/her own genealogy is becoming important, the more they know about their genealogy, the more and deeper they will understand and learn the national origin and history. Especially the national taboo not to marry among the relatives within seven generations is currently central. Genealogy storytelling plays a great role in upbringing of human consciousness and spirit. The genealogists used a variety of methods to cultivate ethical code among the younger generation. In particular, they used to give examples from religious and historical sources. There were elder chroniclers of ancient genealogy in each region and each place. But many of the genealogies narrated by them are unfortunately lost. There are common principles for all chroniclers in genealogy storytelling: internal ethic integrity, coherence and national unity. Materials taken for research from the Kazakh genealogical folklore are considered of high scientific value and being researched for the first time.

Key Words

Genealogy, tradition, legend, epic, memory.

Giriş

Sözlü edebiyat ile tarihin, manevi değerlerin, anlamlı ve önemli kaynaklarından biri de Türk milletiyle birlikte gelişmekte ve genişlemekte olan şecerelerdir. “Şecere” kelimesinin kökeni Arapça olup “şacara” yani “budak”, “dal” anlamına gelir. Yarım asırdan fazla bir zaman hâkimiyet kuran Sovyet sisteminin insanların kendi milliyetini, soyunu araştırmasını, tanıyıp bilmesini, kendi boyunun şeceresini öğrenmesini Çarlık düzenin devamı, muhafazakârlık, eskicilik olarak gördüğü herkes tarafından bilinir. İnsanların kendi kökenlerini bilmesi, “yedi atasını” ezbere söylemesi kötü bir şey değildir, aksine asırdan asırlara devam edegelen tarihî şuurun ve millî belleğin kaybolmamasını sağlamaktadır. Bunun kanıtı ise günümüzde şecereleri ezbere bilen kimselerin herhangi bir Kazaktan yedi atasını sorarak onun hangi boydan ve nereli olduğunu tahmin edebilir olmalarıdır.

Şecerecilik geleneğinin en temel özelliği onun nesilden nesle sözlü olarak aktarılmasıdır. Milattan önceki I.-II. binyıllarda konargöçer hayat süren göçbelerin yüzlerce,

hatta binlerce kabile ve boylarının isimlerinin tarihî kaynaklara geçmesi şecerecilik geleneğinin eski çağlarda oluşmaya başladığını gösterir. Kabile ve boyların adları halkın ya da bir devletin yapısını ve özelliklerini anlamak açısından toplumsal hayatta önemli bir yere sahip olmuştur. Türk halklarında boy ve kabilelerin adları, onların yaşamları ve uğraşları ile ilgili Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril harfleriyle yazılmış şecere mahiyetindeki bilgilerle çokça karşılaştırmak mümkündür.

Şecerecilik geleneğinin ilk örnekleri Göktürk yazıtlarında başlamaktadır. Orhun-Yenisey abidelerindeki yazıda: “Türk halkı yok olmasın diye, babam İltiş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u Tanrı üzerinde tutup, yukarı kaldırmış,” ifadesi vardır. Bununla birlikte Ongin yazıtındaki yazıda: “İletmiş yabgu nesli İşbara Tamğan Şor Yabgu, kardeşi bilge İşbara Tamğan Tarhan tarafıyla (hepsi altmış beş) ata,” (Joldasbekov ve Sartkoja 2005: 187) denilen yazıdan da sözlü gelenekteki şecerecilik izlerini görmek mümkündür.

Konargöçer Türk-Moğol halklarının tarihine ilişkin eserlerde de sözlü şecerecilik geleneği devam etmiştir. “Moğolların Gizli Tarihi,” “Şara Tuci,” Lubsan Danzin’in “Altan Tobci,” Reşideddin’in “Cami’üt-Tevarih,” Cemal Karşı’nın “Oğuz-Kıpçak Şeceresi,” Zahireddin Babür’ün “Babürname,” Muhammed Haydar Duğlat’ın “Tarih-i Reşidi,” Ebülğazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türk,” ve “Şeceri-i Terakime,” Uluğbeg’in “Sultanlar Şeceresi,” “Nasabane-i Cengiz,” “Nasabname-i Kazak,” Kadırgali Celayir’in “Cami’üt-Tevarih” ve Ötemis Hacı’nın “Cengizname” adlı eserleri muhtevası bakımından şecerecilik geleneğine uygun olarak yazılmış halkın hafızasındaki bilgileri kaynak edinmiştir.

A.İ.Levşin, N.V.Hanikov, İ.İ.Berezin, Ş.Valihanov, A.N.Haruzin, N.İ.Grodekov, N.A.Aristov ve M.İ.Brodovskiy gibi bilim insanları ve araştırmacıların eserleri Türk halklarında gelenek hâline dönüşen şecerecilik ile birlikte yazılı şecere örneklerinin de olduğunu gösteren birer kaynak niteliğindedir. Yukarıda bahsedilen bu yazarlar Türk halklarının tarihiyle ilgili eserlerinde halkın hafızasında korunan şecere bilgilerini çokça kullanmışlardır. Kazak elyazmalarının şecere bakımından önemli olan kayıtları Saint Petersburg, Moskova, Kazan, Taşkent ve Almatı şehirlerindeki kütüphanelerde ve arşivlerde dir. Bunların büyük çoğunluğu henüz bilim dünyasınca bilinmemektedir.

1. Şecerecilik Geleneği

Şecerecilik geleneği Türkçe konuşan halkların sözlü olarak yayılan kültürel bir unsurudur. Ozanların ozanlık geleneği ile şecerecilik geleneği arasındaki farklar konusunda Türk halklarının ozanlık geleneğini inceleyen Batılı bilim adamı K.Reichl şöyle der: “Konargöçerler toplumundaki tarih bilgisi boy şeceresini devam ettirmeye ve onu anlatmaya dayalıdır. Şecerecilik (soy bilimi) Türk halklarının sözlü edebiyatının (aynı zamanda yazılı edebiyatının da) önemli bir türünü oluşturur. Genel olarak sözlü geleneğin bu türü Kırgızlar arasında “sancıra” olarak adlandırılır ve ayrı bir yere sahiptir” (2003: 249).

K.Reichl’in bilimsel çalışmalarında sözlü gelenek, onun icrası, nesilden nesle aktarılması ve özellikleri ile ilgili bilimsel görüşler beyan edilmiştir. Türkçe konuşan halkların sözlü geleneğini inceleyen başka da yabancı bilim insanlarının eserlerinde tarihî bilgiyi geleneksel kültür biliminin bir aracı olarak görme ve şecerelerdeki bilgileri tarihî açıdan inceleme gibi önemli meseleler üzerinde durulmuştur.

Karl Reichl’in “Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry” adlı çalışmasında Avrupa’nın Orta Çağ edebiyatı ile Orta Asya’daki Karakalpak, Özbek, Kazak ve Kırgız halklarının sözlü destancılık geleneğini karşılaştırır ve Türk destanlarını tahlil ederek kahramanlık destanların tarihî temellerinden söz eder. Onun eserlerinde özellikle destancılık ile sözlü anlatım geleneğinin bir parçası olan şecereye yer verildiğini, şecerecinin (destancının) destanı icra etme yöntemleri hakkında kayda değer görüşler olduğunu söylemekte yarar vardır (2000: 148).

Yabancı araştırmacıların yayınları arasında Kazakların cüz ve boy teşkilatlarının yapılarından bahseden, az olsa da tahlil yapan ve yorumlayan çalışmalar mevcuttur. Örneğin, 1938 yılında yayımlanan Alfred Hudson'un eserinde Kazakların geleneksel sosyal yapıları incelenmiştir. 1963 yılında yayımlanan Lawrence Krader'in bilimsel çalışmasında ise Türk-Moğol halklarının sosyal teşkilatları ele alınmıştır (Hudson 1938: 109, Krader 1963: 411).

Ünlü bilim insanı Jean Vansina da kendi eserinde sözlü olarak icra edilen şecerecilik geleneğini incelemeyi sistemleştirme ve bilimsel yöntemleri kullanma tecrübesini paylaşır (Vansina 1985: 247). Söz konusu âlim sözlü geleneği sosyo-kültürel bir olgu olarak etraflıca inceler ve onun tarihi kaynaklık bakımından özelliğine ve metnine dikkat çekerek sözlü tarihi bilgileri anlama, tahlil etme gibi konulardaki meseleler üzerinde durur. Bu konularla ilgili çalışmalar yapan meşhur yabancı bilim insanlarından bir diğeri olan Çinli araştırmacı Su Bihay ise Kazakların genel tarihi ile kültürünü yazmaya çalışmıştır. Onun Doğu Türkistan'da basılan "Qazaq Mädeniyetiniñ Tarihi" adlı eserinde Kazakların şecerecilik geleneğinden de bahsedilir (Bihay 1985: 266).

Türk halklarının şecerelerini inceleyen bilim insanlarından S.Attokurov, S.Zakirov Kırgız şeceresini; M.Ahmetjanov, M.Usmanov, G.Gaziz, M.Z.Zakiyev, D.M.İshakov, P.G.Kuzeev, Mercaniler Tatar ve Başkurt şeceresini; K.M.Mambetov, S.K.Kamalov, H.Doniyerov, K.Ş.Şaniyazovlar Karakalpak ve Özbek şecerelerini araştırmışlardır. "Altın Şecere" ve "Moğolların Gizli Tarihi" adlı kitapların da Kazakça baskıları yapılmıştır.

Şecereyi destan şeklinde yazma geleneği Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Başkurt halklarında eskiden beri vardır. Karakalpakların meşhur şairi, Berdak adıyla tanınan Berdimurat Kargabayulı'nın "Şecire" adlı destanı XVIII. yüzyıldaki Karakalpak halkının toplumsal-siyasi, sosyal, kültürel-tarihi hayatıyla ilgili bilgi sunmaktadır. Destanda Türk halklarının ortak tarihi, kökeni anlatılmakta ve pek çok değerli tarihi bilgi aktarmaktadır. Destana göre, Karakalpaklar Üzgenç'te yaşamışlardır. XVIII. yüzyılın başlarında kendilerinin varlıklarını korumak için Hive Hanlığı'nın istilacılarına karşı ölüm kalım savaşları vermişlerdir. Harezm Karakalpakları ile Türkistan Karakalpakları birleşip Kuanderya ile Janaderya'ya göç ederler. Bir asra yakın bir süre Janaderya'da yaşayan Karakalpakların hayatı Berdak'ın şeceresinin kaynağını oluşturur. Bu konu ile ilgili M. K. Nurmuhamedov ile H. Hamidov'un da çalışmaları vardır.

Kırgızların Togolok Molla adını almış meşhur ozanı vardır. Gerçek adı Bayımbet Abdırähmanov olan bu ozan 1860-1942 yılları arasında yaşamıştır. O, "Manas" destanının icracısı olmakla birlikte şecereyi destan şeklinde icra eden ünlü bir halk ozanıdır. Togolok Molla'nın şiirleriyle yazılmış olan Kırgız şeceresi bilgi bakımından zengin bir halk şeceresidir. Şecerenin temeli aslında Kırgızlar arasında sözlü olarak anlatıla gelen efsane ve hikâyelere dayanmaktadır. Bu ozanın ilginç olan tarafı, Togolok Molla şecereyi hem nesirle hem de nazımla yazmış olmasıdır.

Başkurt âlimleri şecere ve sözlü tarihi inceleme bakımından Orta Asya'daki bilim insanları arasında öncü konumdadırlar. Sovyet döneminde dahi Başkurtlar arasında şecerelerin incelenmesinin önemsenerik epey bir başarı kaydettiğini de söyleyebiliriz. En son bilgilere göre, günümüzde kütüphaneler ile arşivlerde yüz elliye yakın Başkurt şeceresi bulunmaktadır. Başkurt şecerelerinin özelliği ise nesir ile yazılmış olan şecerelerin arasında nazım kısımlarının da olmasıdır. Folklorik unsurları da içine alan Mambet, Tamyan-Katay ve Ösergen boylarının şecereleriyle karşılaştırmak mümkündür.

Başkurt sözlü edebiyatında destan şeklindeki şecereler de mevcuttur. 1773-1775 yıllarındaki isyanla ilgili olarak yazılan "Kinskaya Bayiti" destanında Töre Han ve onun

neslinin şeceresi anlatılmaktadır. Ösergen boyunun şeceresi ise tamamen nazımla, Başkurt sözlü edebiyatının “kubayır” türüyle yazılmıştır. “Kubayır” Başkurtçada “Bahadırlar hakkındaki destan” anlamına gelmektedir. Yani, kendi atalarını, ecdatlarını gururla, övgüyle anlatırlar. Destanda Cengiz Han zamanındaki Başkurtların dedesi olan Toksanba'nın oğlu Müyten'in soyundan gelen Ösergen ve onun neslinden bahsedilir. Bununla birlikte Başkurtların tanınmış ozanı, XIX. yüzyılın ortalarında yaşayan İrakı boyunun mensubu olan Gali Sokrıy'ın da nazım ile yazılmış bir şeceresinin olduğu bilinmektedir.

2. Kazaklarda Şecere Geleneği

Türklerin şecere geleneği zamanla bir külliye oluşturmuş, Kazakların şecere destanları XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında daha fazla yaygınlaşmış ve gelişmiştir. Bu dönemde şecerelerin gelişmesinde özellikle şecerecilerin, yırcıların ve ozanların katkılarının büyük olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu şecerelerin kaynağının çoğunlukla Oraz Molla ve Maral İşan'ın elyazmalarına, Ebülğazi, Haydar Duğlat ve Rağbuzi'nin eserleri ile “Hamsul Ağla”, “Oğuzname” gibi kitaplara dayandığı fark edilmektedir. Kurbanğali Halid: “Dedelerin sözlerini dikkatle dinleyip anlayıp onlardan duyduğu şecereleri hatırlayarak her mecliste, her toplantıda, kalabalık ortamlarda sürekli tekrarlayan, bu bilgileri ezberinde tutan, nesilden nesle devam ettiren kişilere şecereci adı verilir. Büyük törenlerde şecerecilerin etrafına yığılıp, onlara geçmişlerini sorarlar, eğer evlerinde ise o kişinin önüne oturup ders alırcasına öğrenirler, iyi bilgileri ezberler, zor olanlarını yazarlarmış... Kazak şecerecileri yüz iki yüz yıllık meseleleri tartışmazlar, olayların içinde olmuş ve yaşamış gibi bilirler. Ancak bin yıllık konular üzerinde münakaşa ederler,” şeklindeki (Halid1992: 56) ifadesi, Kazak şeceresinin babadan oğula kalan bir manevi azık olarak devam ettiğini, millî belleğin korunmasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Şecere destanlarının büyük çoğunluğunun sözlü gelenekteki anlatılara, boylarla ilgili efsanelere uygun olarak anlatıldığı görülmektedir. Hürriyetin ve kahramanlığın halk için bir ihtiyaç olduğunu söyleyenlerin adları zamanında yazıya geçirilmediği için nesilden nesle sözlü olarak aktarılırken bilgiler büyük değişime uğramıştır. Çeşitli varyantları ortaya çıkmış, folklorun doğasına uygun olarak manevi mirasın bir parçasına dönüşmüştür.

Kazak şecerelerini tür bakımından şöyle sınıflandırmak mümkündür: şecere destan, nesir ile yazılmış şecere; muhteva bakımından: tarihî, edebî, soy şeceresi. Örneğin, sadece tarihî bilgilere dayalı şecereler vardır, bir de tarihî bilgilerle beraber edebî efsanelere de yer veren şecere türlerini karşılaştırmak mümkündür. Şecereler konularına göre: boy ve kabile, ulus, millet şeceresi, Törelere ile Hocalar, Tölentitler şeceresi olarak sınıflandırılır. Şecereler Kazak boylarının olduğu gibi boylardan sayılmayan Töre ve Hocaların ya da Cengiz soyundan gelen hanların da olabilir. Normal bir boyun şeceresinde hanların şeceresine rastlanmaz. Boy ve kabile şecereleri tarihî, edebî bilgilere ya da soy ile ilgili sözlü şecereye dayanmaktadır. Şecerelerin her birinin farklı özellikleri vardır. Muhteva bakımından birbirinden farklı olan şecereler aynı eserin içinde ayrı ayrı olarak da veya karışık bir şekilde de yer alabilir.

Halk kendisinin başından geçen tarihî olayları her zaman hafızasına kazımış ve onları efsane, yır, destan vb. sözlü edebiyat örnekleri vasıtasıyla nesilden nesle aktarmıştır. Çokan Valihanov'un Kazakların şecere mirası için “bütün bir kültür” demesinin sebebi de bu olabilir. O, şecereler için: “Bu destan ve şecerelerin hepsi, onların içinde anlatılan olaylar, atasözleri ve halkın gelenekleri Kazak halkının geçmişteki tarihini ve manevi hayatını betimlemektedir. Şecereler Kazak tarihini yazmak ve onun kökenini belirlemek için eşsiz bir tarihî bilgidir,” der (Valihanov 1984: 148-166).

Belirli bir dönemde Kazak Ordası'nın idari ve yönetim sistemi için şecerenin önemi büyük olmuştur. Yönetici grup, yani hanlar ile biyeler (kadılar) şecerelerin sistemli bir şekilde derlenmesini ve yazıya geçirilmesini istemişlerdir. Çünkü askerin başında bulunacak bahadırlar vasıtasıyla ordu toplamada, boy ve kabile reisleri ile biyelerin yardımıyla devlet yönetimini gerçekleştirmede, vergi toplama, toprak meseleleri, yetim hakları ve cezalar gibi konularda oluşan sorunları çözmeye şecere bilmenin büyük katkısı olmuştur. "Bunun gibi şecerelerin bir kısmı Cangır Han'da olmuştur. XVIII-XIX. yüzyıllarda Kazak hanları Çinlilerin ülkesine gittiklerinde onlarla kültürel ilişkiler kurmuşlardır. Çince yazılmış olan "Kazak Şeceresi" adlı kitap Pekin'deki han sarayının arşivinde bulunmaktadır" (Minjani 1990: 6).

Şecere varyantları ve şecere bilgileri ile ilgili eserler XIX. yüzyıldan itibaren süreli yayınlarda çıkmaya ve ayrı kitap olarak basılmaya başlamıştır. XX. yüzyılın başındaki açlık, kırgın, sürgün ve savaş ile birlikte o dönemlerde şecereleri derleyip araştıran Kazak aydınlarından A. Bökeyhanov, A. Baytursinov, M. Tınışbayev, M. Dulatov, S. Asfendiyarov ve K. Kemengerler kurşuna dizilmişlerdir.

Abay'ın mirasçılarından biri olan Ş. Kudayberdiuli hocasının vasiyeti üzerine Kazak şecerelerini yazıp 1911 yılında "Türk, Kırgız, Kazak Hâm Handar Şejiresi" adıyla Orınbor'da yayımlamıştır (Kudayberdiuli 1991: 114). Şecereyi kesin bilgiler ışığında, bilimsel olarak sistemli bir şekilde yazan ve şiir ile süsleyen Şakerim'in şecereyi yazmadan önce bu alanda etraflıca ve çok çalıştığını, araştırmalar yaptığını görmek mümkündür. Bu amaçla hacca iki defa gitmiş ve Arap, Fars, Türk dillerindeki eserlerle tanışmıştır. Onların içindeki Kazaklarla ilgili şecere bilgilerinden istifade eder ve bununla birlikte ar (namus) bilimi ile ilgili bilgileri de toplar. Uzun yıllar boyunca elde ettiği bilgilerin kaynağını Rus ve Batı dillerindeki kitaplarda arar ve şecereyle ilgili olarak anlatılan Kazak efsaneleri ile hikâyelerini karşılaştırır. İşte yazar söz konusu manevi miras kaynaklarından edindiği bilgileri tahlil edip sistemleştirerek Kazak şecerelerini nazım ile nesir karışık bir şekilde kaleme alır. Şakerim'in şeceresi netliği, bilimsel olarak sistemli olması ve genelde bütün Türk halklarının kökenini kapsamı, özelde ise Kazak halkının şeceresine dikkat çekmesi bakımından ayrı bir yere sahiptir. Şecerecilerin geleneğine uygun olarak kendi soyunun tarihine daha çok yer verme özelliği de vardır.

3. Şecereciler, Boylar ve Mevzular

M. J. Köpeyev'in şiiri ile yazılan "Kazak Şeceresi"nde ise Orta Cüz'ün büyük boylarından biri olan Argınların şeceresi verilmiştir. Meşhur Jüsip şecere destanında söz konusu boyların ozanları, bahadırları ve tanınmış kişileri ile ilgili örnek hadiseler de yer vermiştir (Köpeyuli 2007: 233).

Meşhur Jüsip'in bahsedilen şeceresinde tüm insanoğlunun tarihinin dünya tarihi ile ve Kazak halkının tarihiyle ilişkilendirilerek anlatıldığını görmek mümkündür. Meşhur Ozan sadece Kazak halkına değil, bütün Türk halklarına ortak tarihî şahsiyetler olan Şora Narikuli, Emir Timur ve Edige ile ilgili şecerelerin varyantlarını da kaydedip yeri geldikçe onlarla ilgili kendi görüşlerini de söylemiştir. Ozanın elyazmalarında X-XVIII. yüzyıllar arasındaki Kazak hanlarından da bahsedilir. Şecerede ünlü hükümdarların davranışları kısaca anlatılmış ve şecerecinin kendi görüşlerine de yer verilmiştir. Tarihî bilgilerine az rastlanan hanların isimlerini zikretmeyi de unutmamıştır. "Kazak Tübi" adlı eserinde ise Meşhur Jüsip Canibek Han'dan başlayarak Tauke Han'a kadarki hanları sıralamıştır. Bu şecerenin birkaç varyantı vardır.

Meşhur Jüsip şeceresinde Alaşa Han ile ilgili pek çok bilgi verilmiştir. Yukarıda bahsedilen hanların listesine Alaşa Han'ı, Ormambet Han'ı ve diğerlerini de ekler. "Kazakların kısmetine göre han olanlar "Aydınlık yolun sahibi Kasım Han", "Eski yolun"

sahibi Esim Han, “Kültöbe’de her gün keneş toplayan” Tauke Han ve onlardan sonra 48 yıl boyunca han olarak halkı yöneten Abılay Han’dır. Kazaklara han olup, yasalar çıkarıp, halkı başkalarıyla eşit hâle getirenler işte bu hanlardır. Kazakları bilinmeyen zamanda Alaşa adında bir han yönetmiştir. Kazaklar üç cüze ayrılarak Büyük cüz Üysin, Orta cüz Arğın, Küçük cüz Alşın adını almıştır. “Alaş” diyerek nara atan Kazakların “Alaş alaş iken, Alaşa han iken, Evimiz ahşaptan iken, Naramız Alaş iken” dedikleri bir zaman olmuştur”. M. J. Köpeyev’in şeceresi Kazak kültürü ve millî tarihi açısından değerli bir bilgi kaynağı mahiyetindedir.

Şecereci insan bilgili olmakla birlikte gayretli ve sabırlı da olmalıdır. “Babalar Sözü” adlı yüz ciltlik kitap serisinin 82 cildinde yer alan “Adam Atadan Bergi Şejire” adlı destanı yazmak için Şecereci Buzaubay aksakal yirmi yılını sarf etmiş ve yukarıda bahsedilen kitapların çoğunu inceleme fırsatı bulmuştur. Şecereci Buzaubay Jaylaubayulı elyazmalarındaki bilgilere göre 1894 yılında Kostanay Eyaleti, Semiozerek İlçesi, Tselinnıy sovhozunda doğmuştur. Eski usulle 7-8 sınıflık eğitim alan ve halk destanlarını ezberleyerek büyüyen Buzaubay genç yaşından itibaren söz sanatına hevesli olmuştur. Dügünlerde şarkı söyleyerek ve ozanların atışmalarına katılarak “Ozan Buzaubay” adını almıştır (Babalar Sözü 2012: 11-163). “Şecereciler, kendi tecrübeleri ile tarihî uzun dönemlerin nesiller için önemli olan tecrübelerini birleştirerek hepsini birlikte muhafaza eden kişilerdir. Böylece şecerelerde karşılaşan ihtiyaçların tarih şuuru ve bilinci onu hafızalarında tutan kişilerin tarihî belleği sayesinde geleneksel kültürü ve insanların yaşamsal tarihî tecrübeleri ile bilgilerini de nesilden nesle aktararak devam ettirir” (Alpısbes 2007: 11).

Buzaubay şecereci otuz beş bölümden oluşan şeceresinde XV. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadarki Kazakların tarihî şeceresini anlatmıştır. Dört adet kalın defterden oluşan elyazmasında insanın yaratılışından başlayarak halkımızın millet oluşuna kadarki zaman dilimi destana konu olmuştur. Söz konusu şecerenin değeri, destanda tarihî bilgilerin çok olmasından kaynaklıdır.

Şecereci Hazreti Âdem’in yaratılışı ile ilgili dinî efsaneleri ustaca kullanabilmiştir. Bununla birlikte yerinde kullandığı sûreler de ozanın dinî bilgiye sahip bir kişi olduğunu göstermektedir. Şecereyi icra eden şahıs B. Jaylaubayev’in şecereyi yaklaşık yirmi yılda (1953-1973 yılları arasında) tamamladığını ifade etmiştir. Bu yıllar arasında şecerecinin çok araştırma yaptığı, tarihî ve dinî kitapları iyice taradığı ve tanıştığı net bir şekilde fark edilmektedir (“Kıyasü’l Enbiya”, “Tevrat”, “İncil”, “Kuran”, “Oğuzname” vb.). “Kazakların Kökeni Nereden Çıktı” sorusuna ozan Annas sahabelden geldiğini ileri sürmektedir. Kunanbay Hacı’nın Mekke’ye gittiğinde getirdiği şecereyi kaynak olarak kullanmıştır.

Bununla birlikte ozan Ayaz Biy ve Karaşas hakkındaki efsaneleri de çokça kullanmıştır. Ozan Baydibek’in nesilleri, özellikle Domalak Ana ile ilgili efsaneleri Jambıl Jabayev’ten aldığını, bilgilerin çoğunu, lazım olan materyalleri ise eski kitaplardan ve elyazması miraslarından alarak kullandığını sık sık dile getirir. Bu da şecerecinin gerçekçiliğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca ozan şecereyi söylerken kendi tutumlarını da kullanarak geniş bir mirasın yapısını, sistematüğünü, olay örgüsünü kendi seçmiş ve diğer şecerecilerle benzemeyerek farklı bir yol aramaya çalışmıştır. Bazen bu arayışlarını ve istediklerini uygulamayı başaramamıştır. Buraubay aksakalın şeceresindeki bilgiler ve belgeler çok olduğu için genel olarak şecerenin sistemi bozulmuş gibi görüne de aslında şecerenin temel bütünlüğü korunmuştur.

Şecereci B. Jaylaubayev şecereyi önce şiir türünde söyleyip daha sonra bazı yerlerine nesirle eklemeler yapmıştır. Bu şecereyi derleyip kaydeden Jensenbiulı Kayırbek’in

verdiği şu bilgiler bunun açık kanıtıdır: “Kazak şeceresini yazdığında Buzaubay aksakal 89 yaşında olduğundan dolayı ilk bölümünü nazımla, son bölümünü nesir ile yazmıştır”.

Şecerenin içinde bilgelerin sözlerine de yer verilmiştir. Elyazmasındaki şecereleler dağınık şekildedir. Hem birbirini tekrarlayan bölümleri de vardır. Kazı bölümler tamamlanmamıştır. Şecereyi söyleyen kişi bazı boy ve kabilelerin adları ile tarihî bilgilerini verirken yanılmış da olabilir. Ancak söz konusu Buzaubay’ın şeceresi kapsamlı ve tarihî bilgi bakımından zengin, değeri büyük bir eserdir.

Sovyet ideolojisine ne kadar ters olsa da şecerecilik geleneği manevi miras olarak diğer türler gibi kendi devamlılığını sürdürmüş ve mümkün olduğu kadar da derlenip toplanmıştır. Çünkü bu yadigar ataların emanet bıraktıkları bütün bir milletin yaşamı, yüzlerce yıllık tarihidir. Ancak her şeyi fark eden siyaset bu mirasların da yayımlanmasını ve incelenmesini yasaklamıştır. Böylece yirmiye yakın farklı dosyalarda toplanan şecereleler uzun yıllar boyunca arşivlerde kalmıştır. Kazak şecerelelerinin pek çok nüshası Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Bilimsel Kütüphanesinde, Millî Kütüphane ve Ulusal Merkez Arşivinde bulunmaktadır. Sadece Merkez Bilimsel Kütüphanesi fonunda yirmi bin civarında elyazması var ise, M. O. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü elyazmaları fonunda altı bin sayfaya yakın şecere vardır. Şiir türünde yazılan şecerelelerin büyük çoğunluğu yayımlanmıştır. Ülke bağımsızlığını ilan ettikten sonra, eski tarihle tekrar kavuşmak mümkün olmuş ve şecereleler yaygın bir biçimde yayımlanmaya başlamıştır. Şecere destanlar ilk defa toplu hâlde “Kültürel Miras” devlet programı ile basılan “Babalar Sözi” adlı yüz ciltlik eserde (32, 81 ve 82. ciltler) yayımlanmıştır.

Kazaklar arasındaki şecerecilik geleneğinin yaklaşık olarak XX. yüzyılın sonlarına kadar korunduğunu söylemek mümkündür. Halk kendisinin şecerecilik tarihine, yani tarihî belleğine XX. yüzyılın ortalarına kadar gölge düşürmemiştir. Köydeki aksakallılar ile ihtiyarların anlattıkları sözlü anlatılar, hikâyeler ve efsaneler sayesinde Kazaklar kendi yurtları ile yerlerinin tarihi hakkında çeşitli bilgiler edinmiş ve görüş oluşturmuşlardır. Kazakistan’ın bütün bölgelerinde otuz yaş ve üzerindeki Kazaklar kendilerine ait soylarını, yani boyunun kabilesinin ve boy teşkilatının (j/cüzünün) şeceresini iyi bir şekilde bilir. Yaşlılar arasında bütün Kazakların şeceresini bilenler günümüzde de bulunmaktadır. Maalesef tarihçiler, etnograflar, folklorcular bu bilgileri derlemiş ve incelemiş değildirler. Bu tarz bilgiler ise Kazakların pek çok boylarıyla ilgili meseleleri anlamada, çözümede büyük bir değere ve öneme sahiptir (Alpısbes 2007: 13).

Sovyet sistemine ne kadar ters olsa da şecerecilik geleneği, şecere anlatma “yedi atasını ezberletme” âdeti kültürel ve manevi miras olarak kendi devamlılığını sürdürmüş ve mümkün olduğu kadar toplanmıştır. Çünkü bu atalardan kalan bütün bir milletin yaşam yolu, birkaç asırlık tarihidir. Sovyet siyaseti manevi mirasların yayımlanmasına, incelenmesine müsaade etmemeye çalışmıştır. Bundan dolayı otuza yakın dosyada toplanan şecereleler uzun yıllar boyunca elyazmaları fonunda toz altında yatmıştır. Ancak ülke bağımsızlığını elde ettikten sonra manevi ve kültürel miraslara tekrar kavuşulmuştur. Bağımsızlıktan sonraki yıllarda şecereleler çok yaygın bir biçimde yayımlanmaya başladı.

Kazak şecerelelerinin derlenmesi ve yayımlanması işlerini acilen ele alan ve istikle bu çalışmaları başlatan âlim, etnograf Akseleu Seydimbek olmuştur. O, 1997-2002 yılları arasında “Kazaktın tör şeciresi” adlı bir sayfalık poster çıkarmayı başarmıştır. Büyük bir ağaç biçiminde yapılan ve kökeni Saka, İskit, Göktürk ve Kazaklardan başlayan Kazak boy ve kabilelerinin beş altı bine yakın adı yazılan, milletin aynı kökten olduğunu gösteren posterin o dönemde yaşayan pek çok Kazak’ın evinin başköşesinde asılı olduğu bir gerçektir. Şecere-posterin bir köşesinde yazarın adresi ile kısa bir açıklamaya yer veril-

miştir. Bilim adamı A. Seydimbek bu posterdeki kendi bilgileri sayesinde bine yakın şecere toplamıştır. “Halk şecere-postere büyük bir ilgi gösterdi, talep de yüksek oldu. Aradan çok geçmeden benim adıma gönderilen şecere ile ilgili eserler Kazakistan’ın dört bir yanından yağmur gibi yağdı. Az bir zaman içerisinde bine yakın şecere nüshaları toplandı. Onların arasında bir sülalenin şeceresinden başlayarak cüzün, hatta bütün bir milletin tarihi ile etnik yapısını ele alan eserler de vardı,” diye yazar (Seydimbek 2008: 21).

Şecerelelerin arasında eski tarihî devirlerin bilgileri tarihî destanlar, efsaneler şeklinde korunmuştur. Böylece bazı şecere bilgileri zaman bakımından erken devirlerden günümüze kadar olan aralığı kapsıyorsa da şecereleler genel olarak Kazak Hanlığı dönemiyle ilgilidir. Burada Moğol devleti yıkıldıktan sonraki zaman ile Kazak cüzlelerinin oluşum devrindeki Kazak boy ve kabilelelerinin oluşum prensiplerini gösteren tarihî-şecere sistemi anlatılmaktadır.

Sonuç

Yaşamlarını sözlü tarihin toplanmasına ve tanıtılmasına adanmış olan şecere araştırmacıları bunlara ek olarak Kazakların tarihi, kadim takvimi, gelenek görenekleri ve bozkır yasaları hakkında da derin bilgiye sahiptirler. Ulusal değerlerin tanıtılmasında da ön sırada bulunurlar. Gerektiğinde, farklı düzeylerde şecereleler kâğıtlara yazılmış, kopyaları beyler, hanlar ve sultanlar tarafından saklanmışdır. Aktau’dan Altay’a kadar yayılan Büyük Bozkırı idaresi altına alan Kazak Ordası’nın hanları, bu şecereleler temelinde ülkeyi yönetmişlerdir.

Kazak şecere yelpazesi VII. ile XX. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsamaktadır. Ne yazık ki, bu tarihî eserlelerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. XIX-XX. yüzyıllarda yazılan ve ülkenin nadir koleksiyonlarında korunan el yazması şecerelelerin kalitesi ve kapsamı aynı değildir. Benzerlik, bütünlük yoktur. Bu nedenle, el yazması şecerelelerde çeşitli ilişkiler, tarihsel sapmalar ve yanlış bilgiler olması kuvvetle muhtemeldir. Kazakistan’da şecere biliminin günümüze kadar kapsamlı bir şekilde araştırılmamasının sebebi budur.

Hz. Muhammed: “Kendi soyunu bil, bu akrabaları birbirine daha da yakınlaştırır.” demiştir. Kazakistan kendi bağımsızlığına kavuşana kadar, Kazakların şecere destanlarının ayrı bir bilimsel araştırma alanına dönüşmemesinin çeşitli sebepleri olduğu bilinmektedir. Şecerelelerin ortaya çıkma ve oluşma tarihi Türk boylarının bir arada olduğu eski dönemlerden, Altın Ordu, Nogay devri, Kazak Hanlığı’nın kurulduğu zamanlardan başlamıştır. Tarihî dönemlelerin sırlarını çözmek, gerçek yüzünü göstermek edebiyatçılar ve tarihçiler için kolay olmamıştır. Özellikle Sovyet hükümetlelerinin siyaseti, millî ve manevi değerlelerin incelenmesine ve öğrenilmesine her zaman engel olmuştur. Kazak halkının şecere mirası çeşitliliği, edebî yönü, tarihî kaynaklarının zengin olması ve gerçekliği bakımından değerlidir. Sözlü kültür ürünü olarak oluşan ve yayılan şecereleler geçmiş devirlerdeki tarihî olaylar ile ecdatların isimlelerini nesilden nesle aktarmış, hafızalardan hafızalara taşımıştır. Günümüz küreselleşme çağında millet olarak var olmak, millî belleği canlandırmak, halkın kendisini hatırlamasını ve tanınmasını sağlamak için şecerelelerin yeri ve önemi büyüktür.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %40; İkinci Yazar %40; Üçüncü Yazar %30.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Alpısbes Maxat Alpısbesovich. Qazaq şejiresi: tariyxnamalıq-dereknalıq zerttew. Astana, 2013.
Babalar sözi. Jüztomdıq. Şejirelik jırlar. 82-tom. Astana: Foliyant, 2012.

- Halid, Qurbangali. Tauarih Hamsa. Almatı: Kazakistan Baspası, 1992.
- Hudson, Alfred E. Kazak Social Structure. London: Humpfrey Milford Oxford Univercity Press, 1938.
- Joldasbekov, Mırzatai ve Sartqojaulı, Qarjaubai. Orhon Eskertkişteriniñ Tolıq Atlası. Astana, 2005.
- Köpeyulı, Meşhur Jüsip. Qazaq Şejiresi. Astana: Altın Kitap Puplicsh, 2007.
- Krader, Lorens. Social of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads // *Uralik and Altaicseries*, Indiana Univercity Publication, Vol. 20. – Printed in the Netherlands, 1963.
- Mıñjani, Nıgmet. Qazaq Şejireleri. Küytiñ: İle Halıq Baspası, 2003.
- Qudayberdiulı, Şakerim. Türik, Kırgız, Qazaq Häm Handar Şejiresi. Almatı: Sana, 1991.
- Reichl, Karl. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry. Ithaca and London: Cornell Univercity Press, 2000.
- Reichl, Karl. Ritual Language Behaviour. “Ritual Aspects of the Performance of Epic”. *Journal Historical Pragmatics Special Issue, Vol. 4. №2, 249*. Amstredam: John Benjamins Publishing Company, 2003.
- Seydimbek, Akseleu. Qazaqtıñ auızşa tarihi: Şejirelik derekterdi payımdau: Zertteu. Astana: Foliyant, 2008.
- Su Bihay. Qazaq Mädeniyetiniñ Tarihi. Ürimçi, 1985.
- Üwäliyxanov Şokan. Köptomdıq şıǵarmalar jıynaǵı. 2-tom. Almatı: Tolaǵay gruppp, 2010.
- Uansina, Jan. Oral Tradition as History. London: James Currey, 1985.